

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HUKUKU GELİŞMELERİ

A. Giriş

Osmanlı hukuku, kuruluşundan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar hem adli müesseseler hem de uygulanan normlar açısından köklü bir değişim geçirmemiştir. Bu uzun süreçte İslam hukuku, kuruluşundan beri süregelen klasik yorumuyla ve hemen hemen hiç değişmemiş mahkemeler aracılığıyla uygulanmıştır. Ancak bu klasik yapı, özellikle on altıncı asırdan sonra sadece Hanefî mezhebinin içtihatlarıyla sınırlandırılarak belirli bir katılık kazanmıştır. Benzer bir durağanlık örfî hukuk için de geçerlidir; padişah emir ve fermanlarıyla şekillenen örfî hukuk, on yedinci asra kadar gelişimini tamamlamış, bu tarihten sonra kanunnameler veya uygulama biçimleri açısından temel bir değişikliğe uğramamıştır.

Bu statik yapı, 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de ilan edilen Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ile değişmiştir. Ferman, devlet ileri gelenleri, yabancı elçiler ve halkın huzurunda Mustafa Reşid Paşa tarafından okunarak tüm dünyaya ilan edilmiştir. Fermanın ruhunda, 1789 Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'nin ve bu bildirgenin temelini oluşturan siyasi liberalizm akımının etkileri açıkça görülmektedir.

Fermanda yer alan temel ilkeler, Osmanlı tebaası için yeni bir hukuki güvence dönemini başlatmıştır:

- **Can, Mal ve Namus Güvenliği:** Tüm Osmanlı tebaasının canı, malı ve namusu devletin mutlak güvencesi altına alınmıştır.
- **Yargılama Prensipleri:** Yargılamanın açık ve adil olması, hâkim kararı olmadan kimsenin suçlanamaması ve cezalandırılmaması esası getirilmiştir.
- **Kişi Dokunulmazlığı:** "Kanunsuz suç ve ceza olmaz" şeklindeki evrensel hukuk ilkesi ilk kez açıkça benimsenmiştir.
- **Mülkiyet ve Vergilendirme:** Müsadere yasağı getirilmiş, adil ve eşit bir vergilendirme sistemiyle mal güvenliği pekiştirilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın hukuk tarihindeki en önemli yönlerinden biri, padişahın kendi yetkilerini sınırlandırmasıdır. Bu durum, hukuk literatüründe "kendi kendini sınırlama" (auto-limitation) olarak adlandırılır ve modern hukuk devleti kavramına doğru atılan ilk adım niteliğindedir. Padişah, Ferman hükümlerine aykırı davranmayacağına dair yemin etmiş, ancak bu yemin o dönemde herhangi bir pozitif hukuk kuralı veya maddi müeyyide ile güvence altına alınmamıştır.

Fermanda üzerinde durulan bir diğerk kritik nokta "yeni kanunlar" (kavânin-i cedîde) vurgusudur. Bu ibare, Osmanlı hukuk sisteminde daha önce mevcut olmayan yeni ilkelerin ve kapsamlı bir hukuk reformunun habercisidir. Bu bağlamda, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de kararlaştırılan hususların padişah onayından sonra kanunlaşacağı ve bu kanunlara uymayanların din farkı gözetilmeksizin cezalandırılacağı vurgulanmıştır.

Ancak Tanzimat Fermanı'nı Batı'daki benzer belgelerden ayıran önemli zihniyet farkları bulunmaktadır:

1. **Lütuf vs. Tabii Hak:** Batı'da temel haklar, insanların sadece insan olarak doğmalarından kaynaklanan ve feragat edilemez "tabii haklar" olarak görülürken; Tanzimat Fermanı, padişahın halkına bir hediyesi ve lütfu olarak sunulmuştur.
2. **Aşağıdan Yukarıya vs. Yukarıdan Aşağıya:** Batı'daki hak belgeleri genellikle halktan gelen baskılar ve mücadeleler sonucunda elde edilmişken, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun arkasında organize bir halk hareketi bulunmamaktadır; bu reform "yukarıdan aşağıya" bir irade beyanıdır.
3. **Haklar vs. Hürriyetler:** Ferman metninde vatandaşların "haklarından" genişçe bahsedilmesine rağmen, "hürriyetler" (özgürlükler) kavramına hemen hemen hiç yer verilmemiştir.

B. Tanzimat Dönemi Hukuk Hareketlerini Doğuran Sebepler

Tanzimat dönemindeki hukuk hareketleri, Osmanlı Devleti'nin sadece dış dünyaya ayak uydurma çabası değil, aynı zamanda devletin bekasını koruma ve toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri yönetme arzusunun bir sonucudur. Bu hukuki dönüşüm süreci, Batılı devletlerin baskıları kadar, devletin kendi iç dinamiklerinden ve somut ihtiyaçlarından beslenmiştir. Bu geniş kapsamlı değişimin nedenlerini dört ana başlık altında detaylandırmak mümkündür.

I. Ticari ve İktisadi Hayattaki Köklü Değişimler

19. yüzyılda Batı dünyasında yaşanan Sanayi İnkılabı, dünya genelinde ticari ve iktisadi yapıyı derinden sarsmıştır. Yeni üretim teknikleri mal arzını artırmış, bu durum fiyatların ucuzlamasına ve ticaretin daha önce görülmemiş bir oranda canlanmasına yol açmıştır. Batılı devletlerin ürettikleri sanayi ürünleri için yeni pazarlar araması, Osmanlı Devleti'ni büyük ve elverişli bir pazar olarak ön plana çıkarmıştır.

- **Balta Limanı Sözleşmesi ve Ticari Genişleme:** 1838 yılında İngiltere ile yapılan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi, Batılı devletlerin bu pazar arayışlarının somut bir ürünüdür. Bu sözleşme ile ithalat gümrük oranları indirilmiş, ardından diğer Batılı devletlerle de benzer anlaşmalar imzalanmıştır. Bu yeni durum, Osmanlı ile Batı arasındaki ticari ilişkileri devasa boyutta artırmıştır.
- **Şirketler ve Yeni Tacir Sınıfı:** Ticaretin canlanması ve Sanayi Devrimi'nin etkilerinin Osmanlı topraklarında da hissedilmesi, yeni şirketlerin kurulması ihtiyacını doğurmuş; bu da şirketler hukuku alanında düzenleme yapılmasına zemin hazırlamıştır.
- **İhtisas Mahkemelerine Duyulan İhtiyaç:** Ticari hayattaki bu hızlı gelişim, beraberinde karmaşık ticaret hukuku problemlerini getirmiştir. Mevcut hukuk sistemi bu problemleri çözmekte yetersiz kaldığı için, bir ihtisas mahkemesi niteliğinde yeni ticaret mahkemelerinin kurulması ve ticaret hayatının yeniden düzenlenmesi acil bir gereklilik haline gelmiştir. 1850 tarihli Ticaret Kanunnâmesi, bu alandaki modern düzenleme ihtiyacının ilk büyük örneğidir.

II. Sosyal Hayattaki Değişimler ve Aile Yapısı

Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunda, özellikle şehirlerde aile hayatı ve günlük yaşam biçimi önemli bir değişim sürecine girmiştir.

- **Kadının Sosyal Hayata Katılımı:** 19. asrın sonlarına doğru şehirleşmenin artması ve peş peşe gelen savaşlar (Türk-Yunan, Balkan ve Birinci Dünya harpleri), kadının sosyal ve ekonomik hayata daha etkin katılmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, aile ve kadınlık konusunda geleneksel anlayışın dışında yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır.
- **Aile Hukukunda Reform İhtiyacı:** Kadınların eğitim imkânlarının genişlemesi, çalışma hayatına atılmaları ve aile hukuku alanında yeni düzenlemeler ortaya çıkarmıştır. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi, bu yeni sosyal gerçekliğe ve toplumsal taleplere cevap verme düşüncesiyle hazırlanmıştır.

III. Hukuki Gereksinimler ve Yargı Sistemindeki Sorunlar

Modern devlet yapısına geçiş sürecinde, ülkede hukuk ve yargı birliğinin sağlanması merkezi otoritenin güçlendirilmesi için asgari bir şart olarak görülmüştür.

- **Dava Sayısındaki Artış:** İktisadi ve sosyal canlanma, mahkemelere intikal eden dava sayısında ve çeşidinde büyük bir artışa neden olmuştur. Tek hakimli ve tek dereceli

klasik Osmanlı mahkeme teşkilatı, bu yükü karşılayamaz hale gelmiştir. Bu durum, Nizamiye ve Ticaret mahkemeleri gibi yeni ve toplu hakimli mahkemelerin kurulmasını zorunlu kılmıştır.

- **Hukukçu Yetersizliği ve Dil Sorunu:** İmparatorluğun son asırlarında medreselerde yaşanan gerileme, klasik Arapça kaynakları kullanarak hukuk normlarına ulaşabilen nitelikli hukukçuların yetişmesini zorlaştırmıştır. Mevcut hukukçuların ve yeni kurulan mahkemelerdeki (hukuk eğitimi almamış) üyelerin hukuk kurallarını anlayabilmeleri için, kuralların basit bir dille ve Türkçe olarak kanunlaştırılması gerekmiştir.
- **Hanefi Mezhebindeki İçtihat Bolluğu:** Resmî mezhep olan Hanefi mezhebindeki içtihat zenginliği, hakimlerin en "sahih" görüşü bulup uygulaması konusunda güçlükler yaratmaktaydı. Hukuki birliği ve istikrarı sağlamak adına, bu kuralların belirli bir sistemle kanunlaştırılması ihtiyacı doğmuştur.

IV. Batı'nın Tesir ve Baskısı

On dokuzuncu yüzyıl, Batı dünyasında büyük kanunlaştırma hareketlerinin yaşandığı bir asırdır. Bu akımın Osmanlı Devleti'ni etkilememesi ve Tanzimat ricalinin Batı'yı örnek almaması mümkün değildi.

- **Hukuki İhracat:** Bazı Avrupa devletleri, özellikle Fransa, kendi kanunlarının ve adli düzenlerinin Osmanlı tarafından benimsenmesi için sürekli baskı yapmıştır. Bu baskıların bir amacı da Osmanlı üzerinde hukuki bir prestij sağlamaktır. Örneğin, Fransız Medeni Kanunu'nun (Code Civile) alınması için dönemin sadrazamı Ali Paşa'ya yoğun baskılar yapılmıştır.
- **Azınlıkların Himayesi:** Batılı devletler, kendileriyle mezhep birliği olan gayrimüslim azınlıkların (Fransızlar Katolik, İngilizler Protestan, Ruslar Ortodoks) hamiliğini üstlenerek, bu grupların hakları üzerinden Osmanlı yargı sistemine müdahale etmişlerdir. Mahkemelere tercümanlar aracılığıyla müdahale edilmesi ve Osmanlı mahkemelerinin Batı örneğine göre yeniden düzenlenmesi talepleri bu baskıların bir parçasıdır.

Bu nedenlerin birleşimi, Osmanlı Devleti'ni kaçınılmaz olarak hem adli teşkilatını yenilemeye hem de kapsamlı kanunlaştırma hareketlerine girişmeye sevk etmiştir.

C. Adli Teşkilat Alanındaki Değişiklikler

Tanzimat dönemi hukuk reformları, temel olarak iki ana kulvarda ilerlemiştir: Bunlardan ilki kanunlaştırma hareketleri, diğeri ise adli teşkilat alanında yapılan köklü düzenlemelerdir. Adli teşkilat alanındaki bu reformlar, esas itibarıyla klasik Şer'iyye mahkemelerinin yanı sıra yeni bir ihtiyaç olarak doğan modern mahkemelerin kurulmasını ve yargı hiyerarşisinin yeniden yapılandırılmasını içermektedir. Bu süreçte Osmanlı yargı sistemi, Şer'iyye mahkemeleri, gayrimüslim tebaanın davalarına bakan Cemaat mahkemeleri ve yabancıların ihtilaflarını çözen Konsolosluk mahkemelerine ek olarak Nizamiye ve Ticaret mahkemelerinin de devreye girmesiyle beş farklı mahkeme türünün bir arada bulunduğu oldukça karmaşık ve çok sesli bir yapıya bürünmüştür.

I. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Kuruluşu Tanzimat'ın hemen öncesine, 1838 yılına dayanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, hem bir üst yargı mercii olması hem de Tanzimat dönemi hukuk reformlarının hazırlanmasındaki merkezi rolüyle dönemin en kritik kurumlarından biri kabul edilir. Bu meclis, kuruluşundan 1868 yılında Divân-ı Ahkâm-ı Adliye tesis edilene dek, yerine göre ilk derece, istinaf ve temyiz mahkemesi olarak geniş bir yelpazede görev yapmıştır. Aynı zamanda idari yargı görevlerini de üstlenen Meclis-i Vâlâ, Şurâ-yı Devlet kurulana kadar idari davalara bakmakla da yükümlü kılınmıştır. Meclis, sadece yargısal değil, yasama alanında da yetkilendirilmiş; yeni kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasında lokomotif görevi üstlenmiştir.

II. Ticaret Mahkemeleri

Tanzimat döneminde kurulan yeni mahkemelerin ilki Ticaret mahkemeleridir. Bu süreç, 1840 yılında İstanbul'da Ticaret Nezareti bünyesinde oluşturulan Ticaret Meclisi ile başlamıştır. Ticari hayattaki canlanma ve Batılı devletlerle artan ilişkiler, bu meclisin kısa sürede gelişmesini sağlamış; 1847 ve 1848 tarihli nizamnamelerle "Karma Ticaret Mahkemesi" statüsüne geçilmiştir.

Başlangıçta İstanbul ile sınırlı olan bu tecrübe; İzmir, Beyrut, Selanik ve Kahire gibi ticaretin yoğun olduğu şehirlerde de uygulanmaya başlanmıştır. 1860 yılında Ticaret Kanunnâmesi'ne eklenen bir zeyl ile bu mahkemeler tüm imparatorluğa yayılmış; bir başkan, iki daimi üye ve tüccarlar arasından seçilen iki geçici üyeden oluşan yeni bir yapı benimsenmiştir. Ticaret mahkemelerinin kararlarına karşı bir üst merci olarak İstanbul'da "İstinâf-ı Deâvi-yi Ticaret Divanı" kurulmuştur.

III. Nizamiye Mahkemeleri

Tanzimat'ın en önemli adli yeniliklerinden biri olan Nizamiye mahkemeleri, klasik adalet anlayışından modern, toplu hakimli mahkeme düzenine geçişin simgesidir. Bu mahkemelerin çekirdeğini, 1854'te ceza davalarına bakmak üzere kurulan Meclis-i Tahkik oluşturmaktadır. Nizamiye mahkemelerinin asıl teşkilatlanması ise 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir.

- **Teşkilat Şeması:** Nizamname uyarınca kazalarda dava meclisi (meclis-i deavi), sancaklarda temyiz meclisi (meclis-i temyiz) ve vilayetlerde temyiz divânı (divân-ı temyiz) adıyla hiyerarşik bir yapı kurulmuştur.
- **Yargı Yetkisi:** Bu mahkemeler hem hukuk hem de ceza davalarında ilk derece ve istinaf mahkemesi görevlerini yürütmüştür. 1879 tarihli "Mehakim-i Nizamiye'nin Teşkilat Kanunu" ile bu yapı daha eksiksiz ve modern bir şekle büründürülmüştür.
- **Kolektif Yargılama:** Batı etkisiyle kurulan bu mahkemeler, 5 ila 7 üyeden oluşan toplu hakimli bir yapıya sahipti. Ancak o dönemde bu kadar çok sayıda eğitilmiş hakim bulmanın zorluğu, yerel şartlara göre seçilen ve hukukçu olmayan üyelerin mahkemelerde yer almasına neden olmuştur.

IV. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye (Osmanlı Temyiz Mahkemesi)

Nizamiye mahkemelerinin nihai temyiz mercii olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 1868 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yeniden yapılandırılmasıyla kurulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında kurulan bu kurum, bugünkü Yargıtay'ın temelini oluşturur. Başlangıçta kararları incelemekle görevli "Mahkeme-i Temyiz" ve İstanbul'daki en yüksek Nizamiye mahkemesi olarak çalışan "İstinaf Mahkemesi" olmak üzere iki ana kısımdan oluşmaktaydı.

V. Şurâ-yı Devlet (Osmanlı Danıştay)

İdari yargı alanında bağımsız bir kurum olarak görev yapmak üzere 1868 yılında tesis edilmiştir. Fransız Danıştay (Conseil d'Etat) örnek alınarak kurulan Şurâ-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nde idari yargı ile müstakil olarak görevlendirilen ilk mahkemedir. Kurumun ilk başkanı Mithat Paşa olmuştur. İdari yargının yanı sıra, devletin ihtiyaç duyduğu kanun ve yönetmelik taslaklarının hazırlanması da Şurâ-yı Devlet'in asli görevleri arasında yer almıştır. Bugünkü Danıştay'ın temellerini oluşturmuştur.

VI. Şer'iyye Mahkemeleri ve Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye

Nizamiye mahkemelerinin kurulması Şer'iyye mahkemelerini tamamen ortadan kaldırmamış, ancak görev alanlarını daraltmıştır. Bir süre iki sistem arasında yaşanan görev

uyuşmazlıkları, 1914 tarihli "Usul-ı Muhakemât-ı Şer'iyye Kararnamesi" ile giderilmeye çalışılmış; Şer'iyye mahkemelerinde görülecek davalar tahdidi olarak sayılmıştır. Şer'iyye mahkemelerinin temyiz mercii olarak ise 1862 yılında "Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye" kurulmuş, 1873 yılında bu meclis yeniden düzenlenmiştir.

VII. Yabancı ve Cemaat Mahkemeleri: Kapitülasyonların Etkisi

Tanzimat döneminde yargı sistemini en çok zorlayan unsurlar, devletin egemenlik haklarını kısıtlayan Konsolosluk ve Cemaat mahkemeleridir.

- **Konsolosluk Mahkemeleri:** Kapitülasyonlar çerçevesinde kurulan ve yabancıların kendi aralarındaki ihtilaflara bakan bu mahkemeler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte aleyhte bir araç haline gelmiştir. 1914 yılında İttihat ve Terakki hükümeti kapitülasyonları tek taraflı ilga ederek bu mahkemeleri sonlandırmaya çalışmışsa da Batılı devletler bu kararı kabul etmemiş, mahkemeler devletin sonuna dek fiilen varlığını sürdürmüştür.
- **Cemaat Mahkemeleri:** Gayrimüslimlerin şahıs, aile ve miras davalarına bakan bu mahkemeler, 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile yargı yetkilerini kaybetmiş ve bu davaların Şer'iyye mahkemelerine devredilmesi öngörülmüştür. Ancak ruhani reislerin ve Batılı devletlerin baskıları sonucu bu düzenleme kısa sürede yürürlükten kalkmış, mahkemeler varlığını korumuştur.

VIII. Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Doğuşu

Tanzimat döneminin son çeyreği, Batı tipi adli kurumların sisteme entegre edildiği bir süreçtir.

- **Savcılık:** 1879 yılında "müdde-i umumilik" adıyla ilk kez Osmanlı adliye teşkilatına girmiştir. Savcılar, kamu davası açma ve soruşturma yürütme yetkileriyle donatılmıştır.
- **Avukatlık:** 1879 tarihli Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ile "zorunlu müdafilik" kurumu hukuk sistemine dahil edilmiştir. "Müdafa vekili" kavramı ilk kez bu kanunda mecburi müdafiler için kullanılmıştır.
- **Vekalet Düzenlemeleri:** 1861 tarihli Usul-ı Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi ile Osmanlı hukukunda ilk kez vekaletle ilgili kurallar yazılı bir belgede düzenlenmiş; tarafların mahkemeye kendilerinin gelmesi veya vekil tayin etmeleri zorunlu tutulmuştur.

Bu teşkilat yapısındaki dönüşüm, Osmanlı Devleti'nin klasik kadı adaletinden, uzmanlaşmış ve hiyerarşik bir mahkeme düzenine geçiş çabasının bir tezahürüdür.

D. Anayasa ve Vatandaşlık Kanunu

Tanzimat ile başlayan modernleşme süreci, sadece mahkeme teşkilatlarını ve münferit kanunları değil, devletin temel yapısını ve birey ile devlet arasındaki hukuki bağı da kökten değiştirmiştir. Bu dönüşümün en somut tezahürleri, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasî ve vatandaşlık kanunu olan 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'dir.

I. 1876 Kanun-ı Esasî: Osmanlı'nın İlk Anayasal Belgesi

Kanun-ı Esasî'nin hazırlanması ve 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde; dış müdahaleler, siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik darboğazlar ve Balkanlar'daki milliyetçilik hareketleri karşısında devletin toprak bütünlüğünü koruma arzusu etkili olmuştur. Bu süreçte, "Yeni Osmanlılar" (Genç Osmanlılar) olarak bilinen ve Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların başını çektiği grup, Osmanlı tarihindeki ilk örgütlü muhalefeti oluşturarak anayasal bir rejim talebinde bulunmuşlardır.

Hazırlık Süreci ve Model Alınan Sistemler: Anayasa, padişah tarafından seçilen 28 kişilik bir kurul (Cemiyet-i Mahsusa) tarafından hazırlanmıştır. Mithat Paşa başkanlığındaki bu kurul; sivil bürokratlar, ulema, askerler ve gayrimüslim tebaa temsilcilerinden oluşmaktaydı. Taslak hazırlanırken 1831 Belçika Anayasası ile ondan esinlenen 1851 Prusya Anayasası model alınmıştır. Ancak Belçika'daki kuvvetler ayrılığı ilkesi yerine, Prusya örneğinde olduğu gibi padişahın yetkilerini merkeze alan "kuvvetler birliği" ilkesi tercih edilmiştir.

Padişahın Konumu ve Yetkileri: Kanun-ı Esasî'ye göre padişah, parlamenter sistemlerdeki sembolik bir devlet başkanı değil, yürütme ve yasama üzerinde mutlak hakimiyeti olan bir figürdür. Anayasanın 5. maddesi uyarınca padişahın şahsı "mukaddes ve gayri mes'ul" (kutsal ve sorumsuz) sayılmıştır. Padişahın yasama üzerindeki en güçlü silahı, meclisi feshetme yetkisidir; üstelik bu yetkiyi kullandığında yeni meclisi toplamak için herhangi bir süre kısıtlamasına tabi değildir. Ayrıca hükümet meclise karşı değil, doğrudan padişaha karşı sorumludur; sadrazam ve bakanları atama veya görevden alma yetkisi tamamen padişaha aittir.

Yasama Organı: Meclis-i Umumî: Anayasa ile iki kanatlı bir parlamento yapısı kurulmuştur:

- **Heyet-i Mebusan:** Üyeleri halk tarafından (her 50.000 erkek için bir vekil) dört yılda bir yapılan seçimlerle belirlenen meclistir.

- **Heyet-i Ayan:** Üyeleri doğrudan padişah tarafından, Mebusan Meclisi üye sayısının üçte birini geçmemek kaydıyla ve ömür boyu (kayd-ı hayat) görev yapmak üzere atanır.

Yargısal Güvenceler ve Eleştirilen 113. Madde: Kanun-ı Esasî, yargı bağımsızlığı ve hâkim güvencesi açısından ileri sayılabilecek hükümler getirmiştir. Kimsenin kanuni yargı merciinden başkasına gitmeye zorlanamayacağı, mahkemelerin görevli oldukları davalara bakmaktan kaçınamayacağı, işkence ve eziyetin yasaklanması gibi evrensel ilkeler anayasada yer bulmuştur. Ancak, anayasanın 113. maddesi bu güvenceleri gölgelemiştir. Bu maddeye göre, hükümetin güvenliğini ihlal ettikleri polis soruşturması sonucu anlaşılan kişiler, padişah tarafından herhangi bir yargılama yapılmaksızın sürgüne gönderilebilmekteydi. Bu hüküm, "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesini kökünden sarsmıştır.

1876 Anayasası, 31 Mart Vakası'nın ardından II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle 1909 yılında köklü bir değişikliğe uğramıştır. 21 maddede yapılan bu değişiklikler, rejimi mutlak monarşiden parlamenter monarşiye dönüştürmüştür. 1909 tadilleriyle meşhur 113. maddedeki sürgün yetkisi kaldırılmış, kişi dokunulmazlığı anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Ayrıca sansür yasaklanarak basın özgürlüğünün sınırları genişletilmiş, toplanma ve dernek kurma hakkı (cemiyet kurma hürriyeti) ilk kez anayasada düzenlenmiştir.

II. 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi

3 Ocak 1869 tarihinde yürürlüğe giren bu kanunname, Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek vatandaşlık kanunudur. Bu kanun, gayrimüslim tebaanın gayrimeşru yollarla yabancı tabiiyetine geçmesini engellemek amacıyla, Fransız Vatandaşlık Kanunu'ndan esinlenilerek (bazı görüşlere göre özgün olarak) hazırlanmıştır.

E. Kanunlaştırma Hareketleri I: Milli ve Yerli Kanunlar

Tanzimat döneminin en ayırıcı ve önemli hukuk hareketlerinden biri, gerçekleştirilen yoğun kanunlaştırma faaliyetleridir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, yeni kanunların hazırlanması gereğinden bahsederek bu dönemin temel karakteristiğinin kanunlaştırma olacağını ilk işaretini vermiştir. Bu dönemde hazırlanan kanunlar iki ana gruba ayrılmaktadır: Birinci grupta, o zamana kadar uygulanmakta olan hukuki esasların yeni bir kanun tekniği ile bir araya getirilmesiyle oluşturulan **milli (yerli) kanunlar** yer almaktadır. Bu milli kanunların hazırlanmasında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Tanzimat ve Şûra-yı Devlet gibi çeşitli kurullar ile özel komisyonlar aktif rol oynamıştır.

I. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (1869-1876)

Tanzimat döneminde hazırlanan milli kanunlar kategorisindeki en önemli ve üzerinde en çok durulması gereken eser hiç şüphesiz Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'dir. Osmanlı medeni kanunu olarak nitelendirilebilecek olan Mecelle, yalnızca Türk hukuk tarihi değil, İslam hukuk tarihi açısından da bir ilki temsil etmektedir.

1. Hazırlanış Süreci ve Mecelle Cemiyeti Tanzimat ricali arasında bir medeni kanun hazırlama fikri daima gündemde kalmıştır. Daha önce "Metn-i Metin" adıyla bir kanun hazırlama teşebbüsünde bulunmuş ancak başarılı olunamamıştır. Bu süreçte özellikle Sadrazam Ali Paşa, Fransızların da büyük baskısıyla Fransız Medeni Kanunu'nun (Code Napoléon) tercüme edilerek iktibas edilmesini savunmuştur. Buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa'nın başını çektiği grup, milli bir medeni kanun hazırlanması fikrini savunarak galip gelmiş ve Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında "Mecelle Cemiyeti" (Mecelle Komisyonu) kurularak çalışmalara başlanmıştır. Kanun, 1869'dan 1876'ya kadar yaklaşık sekiz sene içinde kitap kitap hazırlanarak yürürlüğe girmiştir.

2. Mecelle'nin Hazırlanış Sebepleri

Mecelle'nin hazırlanması birkaç temel ihtiyaca dayanmaktadır:

- **Yeni Mahkemelerin İhtiyacı:** Yeni kurulan Nizamiye ve Ticaret mahkemelerinde hukukçu olmayan üyelerin de bulunması, bu kişilerin Arapça fıkıh kitaplarından yararlanmasını imkansız kılıyordu. Bu mahkemelerde uygulanabilecek Türkçe ve sistematik bir kanuna acil ihtiyaç duyulmuştur.
- **Hâkimlerin Yetersizliği:** Medreselerin gerilemesiyle birlikte fıkıh kitaplarındaki hükümleri bulup uygulayabilecek nitelikli hukukçu yetişmesi zorlaşmıştır.
- **Hanefi Mezhebindeki İctihat Bolluğu:** Aynı mesele hakkında çok sayıda farklı içtihadın bulunması, hakimlerin en "sahih" görüşü seçmesini zorlaştırıyordu; Mecelle ile bu karmaşaya son verilerek hukuki birlik sağlanmıştır.
- **Dış Baskılara Karşı Milli Direniş:** Fransız Medeni Kanunu'nun dayatılmasına karşı milli hukuku koruma arzusu en temel motivasyonlardan biri olmuştur.

3. Yapısı, Metodu ve İçeriği Mecelle, bir mukaddime ve 16 kitaptan oluşmaktadır. Toplamda 1851 maddedir.

- **Küllî Kaideler:** Mukaddime kısmında yer alan ilk 99 madde, fikhın genel ilkelerini (Kavaid-i Külliye) içeren mantık ve hukuk kurallarıdır. "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın

tagayyürü inkâr olunamaz" (Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr edilemez) gibi ünlü kaideler burada yer alır.

- **Meseleci (Kazüistik) Yöntem:** Mecelle, Batı kanunlarındaki mücerret (genel) hükümler yerine, her konuyu tek tek örneklerle ele alan klasik İslam hukuku yöntemini benimsemiştir.
- **İçerik:** Temel olarak borçlar hukuku, eşya hukuku ve yargılama hukuku (usul) konularını düzenlemiştir. Ancak şahsın hukuku, aile hukuku, miras ve vakıf gibi konular Mecelle'nin kapsamı dışında bırakılmıştır.

4. Kapsam Dışı Bırakılan Konular ve Nedenleri: Aile ve miras hukukunun Mecelle'ye alınmamasının nedenleri arasında; bu alanların dini hassasiyet taşıması, kamuoyunda tepkiye yol açabileceği endişesi ve bu davaların o dönemde hala Şer'iyye mahkemelerinin yetki alanında bulunması yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı millet sistemi gereği zimmilerin bu alanlarda kendi dini kurallarına tabi olması da bir etkidir.

II. Arazi Kanunnâmesi (1858)

Tanzimat döneminde hazırlanan ilk büyük milli kanundur. Yine Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından kaleme alınmıştır.

- **Amacı ve Kaynakları:** O zamana kadar dağınık halde bulunan Osmanlı toprak hukuku esaslarını (miri, vakıf, metruk ve mevat araziler) modern bir teknikle bir araya getirmeyi amaçlamıştır. Hazırlanmasında eski kanunnameler, fetvalar ve irade-i seniyyelerden yararlanılmıştır.
- **Yapısı:** Bir mukaddime, üç bap (bölüm), altı fasıl ve bir hatimedden oluşur; toplam 132 maddedir.
- **Önemi:** Tımar sisteminin kaldırılmasından sonra arazinin idaresini memurlara devretmiş, intikal ve tasarruf haklarını genişletmiştir. Mülk arazi hükümleri fıkıh kitaplarında mevcut olduğu için bu kanuna dahil edilmemiştir. Kanun, Cumhuriyet dönemine kadar yürürlükte kalmıştır.

III. Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917)

Mecelle'nin aile hukuku alanında bıraktığı boşluğu doldurmak üzere 25 Ekim 1917 tarihinde "muvakkat kanun" olarak kabul edilmiştir. Mahmud Esad Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmıştır.

- **Yenilikçi Yaklaşım:** Kararnamenin en önemli özelliği, sadece resmi mezhep olan Hanefi mezhebinin görüşleriyle yetinmeyip; Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerinin görüşlerinden de yararlanmışır. Bu, İslam hukuku içinde kalarak çağın ihtiyaçlarına çözüm üretme çabasıdır.
- **Kapsamı:** 157 maddeden oluşan kararname, Müslümanların yanı sıra Yahudi ve Hristiyanlara has aile hukuku hükümlerini de içermektedir. Cemaat mahkemelerinin yargı yetkisine son vererek adli birliği sağlamayı hedeflemiştir.

IV. Ceza Kanunları (1840 ve 1851)

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra kabul edilen 1840 ve 1851 tarihli Ceza Kanunları da yerli kanunlar kategorisindedir. Bu kanunlar şer'i hukuka aykırı hükümler içermez; temel olarak ta'zir suçlarını (devletin takdirine bırakılan suçlar) ve yol kesme gibi bazı kamu düzeni suçlarını düzenlemiştir. 1851 tarihli "Kanun-ı Cedid" 43 maddeden ibarettir.

Milli kanunlaştırma hareketleri, Osmanlı hukukunun kendi kaynaklarından kopmadan modernleşebileceğini kanıtlayan bir süreç olmuştur.

F. Kanunlaştırma Hareketleri II: Batı Menşeli Kanunlar ve Resepsiyon Süreci

Tanzimat dönemi kanunlaştırma faaliyetlerinin en belirgin özelliklerinden biri, bazı temel kanunların doğrudan Batı dünyasından, özellikle de Fransa'dan iktibas (resepsiyon) yoluyla alınmış olmasıdır. Bu süreçte yabancı ülke kanunları ya kısmen değiştirilerek ya da olduğu gibi tercüme edilerek Osmanlı hukuk sistemine dahil edilmiştir. Resepsiyon, belirli bir ülkede gelişmiş hukuki kurumların veya bir hukuk sisteminin tamamının başka bir ülke tarafından kabul edilerek o ülkenin hukuk sistemine dahil edilmesi sürecini ifade eder.

I. Ticaret Kanunları ve İktisadi Modernleşme

Batı menşeli kanunların Osmanlı hukukundaki ilk örneği 1850 tarihli **Ticaret Kanunnâmesi**'dir.

- **Ticaret Kanunnâmesi (1850):** Esas itibarıyla 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu (Code de Commerce) örnek alınarak hazırlanmıştır.
- **Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi (1863):** Deniz ticaretindeki uyuşmazlıkları çözmek amacıyla, yine Fransız Ticaret Kanunu'nun ilgili bölümleri temel alınarak hazırlanmıştır.

II. Ceza Kanununda Fransız Etkisi

1840 ve 1851 tarihli yerli ceza kanunlarının yetersiz kalması üzerine, 1858 yılında daha kapsamlı olan **Ceza Kanunnâmesi** kabul edilmiştir.

- Bu kanun, Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanan ilk büyük kanundur ve önemli bir kısmı 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan iktibas edilmiştir.
- Hazırlık aşamasına Ahmet Cevdet Paşa da katılmıştır.
- 264 maddeden oluşan kanun; suçları kamuya karşı işlenen suçlar, şahıslara karşı işlenen suçlar ve kabahatler olarak üç ana bölüme ayırmıştır.
- Kanunun 1. maddesi, devlet başkanının takdirinde olan "ta'zir" suçlarını düzenlediğini açıkça belirtmiştir.
- Ancak "had" ve "kısas" gerektiren ağır suçlarda, mağdurun veya yakınlarının talebi halinde şer'iyeye mahkemelerinin yetkili kılınması, modern ceza hukuku ile klasik İslam hukuku arasında bir denge kurulmaya çalışıldığını göstermektedir.

III. Usul Hukukunun Modernleşmesi

Tanzimat döneminin sonlarına doğru, yeni kurulan mahkemelerin işleyişini düzenlemek amacıyla usul (yargılama) kanunları da Batı'dan alınmıştır.

- **Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi (1861):** Fransız Ticaret Usul Kanunu esas alınarak hazırlanmıştır.
- **Usul-i Muhakemât-ı Cezaiyye Kanunu (1879):** Büyük ölçüde 1808 tarihli Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndan alınmıştır. Bu kanunla savcılık kurumu (müdde-i umumilik) ve sorgu hakimliği (müstantik) gibi modern ceza yargılaması kurumları Osmanlı sistemine dahil edilmiştir. Ayrıca, ağır ceza davalarında "zorunlu müdafilik" sistemini getirerek avukatlık mesleğinin gelişimine katkı sağlamıştır.
- **Usul-i Muhakemât-ı Hukukiyye Kanunu (1879):** Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı taslak ile 1807 tarihli Fransız Hukuk Usulü Kanunu'nun birleştirilmesiyle oluşturulmuş karma bir düzenlemedir. Hem Nizamiye hem de Ticaret mahkemelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanmıştır.